

Vol 4 Issue 6 March 2015

ISSN No : 2249-894X

*Monthly Multidisciplinary
Research Journal*

*Review Of
Research Journal*

Chief Editors

Ashok Yakkaldevi
A R Burla College, India

Flávio de São Pedro Filho
Federal University of Rondonia, Brazil

Ecaterina Patrascu
Spiru Haret University, Bucharest

Kamani Perera
Regional Centre For Strategic Studies,
Sri Lanka

Welcome to Review Of Research

RNI MAHMUL/2011/38595

ISSN No.2249-894X

Review Of Research Journal is a multidisciplinary research journal, published monthly in English, Hindi & Marathi Language. All research papers submitted to the journal will be double - blind peer reviewed referred by members of the editorial Board readers will include investigator in universities, research institutes government and industry with research interest in the general subjects.

Advisory Board

Flávio de São Pedro Filho Federal University of Rondonia, Brazil	Delia Serbescu Spiru Haret University, Bucharest, Romania	Mabel Miao Center for China and Globalization, China
Kamani Perera Regional Centre For Strategic Studies, Sri Lanka	Xiaohua Yang University of San Francisco, San Francisco	Ruth Wolf University Walla, Israel
Ecaterina Patrascu Spiru Haret University, Bucharest	Karina Xavier Massachusetts Institute of Technology (MIT), USA	Jie Hao University of Sydney, Australia
Fabricio Moraes de Almeida Federal University of Rondonia, Brazil	May Hongmei Gao Kennesaw State University, USA	Pei-Shan Kao Andrea University of Essex, United Kingdom
Anna Maria Constantinovici AL. I. Cuza University, Romania	Marc Fetscherin Rollins College, USA	Loredana Bosca Spiru Haret University, Romania
Romona Mihaila Spiru Haret University, Romania	Liu Chen Beijing Foreign Studies University, China	Ilie Pinte Spiru Haret University, Romania
Mahdi Moharrampour Islamic Azad University buinzahra Branch, Qazvin, Iran	Nimita Khanna Director, Isara Institute of Management, New Delhi	Govind P. Shinde Bharati Vidyapeeth School of Distance Education Center, Navi Mumbai
Titus Pop PhD, Partium Christian University, Oradea, Romania	Salve R. N. Department of Sociology, Shivaji University, Kolhapur	Sonal Singh Vikram University, Ujjain
J. K. VIJAYAKUMAR King Abdullah University of Science & Technology, Saudi Arabia.	P. Malyadri Government Degree College, Tandur, A.P.	Jayashree Patil-Dake MBA Department of Badruka College Commerce and Arts Post Graduate Centre (BCCAPGC), Kachiguda, Hyderabad
George - Calin SERITAN Postdoctoral Researcher Faculty of Philosophy and Socio-Political Sciences Al. I. Cuza University, Iasi	S. D. Sindkhedkar PSGVP Mandal's Arts, Science and Commerce College, Shahada [M.S.]	Maj. Dr. S. Bakhtiar Choudhary Director, Hyderabad AP India.
REZA KAFIPOUR Shiraz University of Medical Sciences Shiraz, Iran	Anurag Misra DBS College, Kanpur	AR. SARAVANAKUMARALAGAPPA UNIVERSITY, KARAIKUDI, TN
Rajendra Shendge Director, B.C.U.D. Solapur University, Solapur	C. D. Balaji Panimalar Engineering College, Chennai	V.MAHALAKSHMI Dean, Panimalar Engineering College
	Bhavana vivek patole PhD, Elphinstone college mumbai-32	S.KANNAN Ph.D , Annamalai University
	Awadhesh Kumar Shirotriya Secretary, Play India Play (Trust), Meerut (U.P.)	Kanwar Dinesh Singh Dept.English, Government Postgraduate College , solan

More.....

दलित कविता : स्वरूप आणि भवितव्य

जया जितेंद्र कदम

मराठी विभाग प्रमुख, मु. सा. काकडे महाविद्यालय, सोमेश्वरनगर, बारामती, पुणे.

सार : दलित साहित्य म्हटल्यावर चटकन् आपल्या डोळ्यापुढे येणारे साहित्य म्हणजे 'दलित कविता' हेच होय. बहुतांश दलित साहित्यिकांनी आपल्या अभिव्यक्तीसाठी काव्याचेच माध्यम स्वीकारलेले असल्यामुळे संख्यात्मक दृष्ट्या दलित साहित्यामध्ये 'दलित कविता' हाच वाङ्मयकार उठून दिसणारा आहे. पण संख्यात्मक वैपुल्य हेच काही दलित कवितेचे ठळक वैशिष्ट्ये नाही. दलित साहित्याची प्रेरणा, त्याचे तात्त्विक अधिष्ठान, त्याच्या दलित साहित्यिकांना अभिप्रेत असणाऱ्या आणि इतरांनाही जाणवणाऱ्या वेगळेपणाची समर्थ वैशिष्ट्ये दलित कवितेमध्ये आढळतात.

प्रस्तावना :

दलित कवितेचे स्वरूप पाहण्यापूर्वी तिच्या निर्मितीप्रक्रियेचा विचार करणे योग्य होईल. कारण या निर्मितीप्रक्रियेचे तिची स्वरूपनिश्चिती केलेली आहे. सामान्यतः इतर साहित्यकृतीप्रमाणेच कविताही जीवनानुभवातून निर्माण होते; हे ढोबळ विधान दलित कवितेच्या बाबतीत करताना आणखी काही गोष्टी लक्षात घ्याव्या लागतात; त्या म्हणजे, जीवनानुभव आणि दलित कविता यांच्या अगोदरही पाहणाऱ्या पूर्वनिश्चित, विचारप्रधान दृष्टिकोनाचा. हा दृष्टिकोन म्हणजेच वेदना, विद्रोह, नकार तसेच अज्ञान, भूक, अस्पृश्यता, दारिद्र्य, वेढबिगारी, अगतिकता आणि हीच दलित कवितेची आशयसूत्रे आहेत. ही आशयसूत्रे असली तरी, दलित कविता आत्मशोधातूनच अधिक प्रकट झाली आहे. हा आत्मशोध आत्मसन्मानाच्या, अस्तित्वाच्या जाणिवेतून प्रकट झाला आहे. आत्मसन्मानाच्या आड येणाऱ्या परंपरेला, धर्माला नकार दिला जातो. जिथे धर्म अगर परंपरांची सक्ती असेल तिथे बंडखोरी किंवा विद्रोह दिसून येतो. 'माणूस' हा दलित कवितेने केंद्रस्थानी मानला आहे. 'माणूस' म्हणून जगता यावे, त्याच्या महानतेच्या, विकासाच्या, कर्तृत्वाच्या सर्व दिशा मोकळ्या व्हाव्यात हाच प्रयत्न दलित साहित्यिकांचा आहे. दलितांचे संपूर्ण साहित्य माणसाच्या मोठेपणाशी निगडित आहे. 'माणूस' हा देश, धर्म आणि परमेश्वरापेक्षाही मोठा असल्याचे वर्णन अनेक दलित कवींनी केले आहे. याठिकाणी मी प्रातिनिधिक स्वरूपात बाबुराव बागुल यांची 'वेदाआधी तू होतास' या कवितेचा उल्लेख करू इच्छिते.

वेदा आधी तू होतास
वेदाच्या परमेश्वराआधी तू होतास
पंच महाभूतांचे पाहून
विराट, विक्राळ रूप
तू व्यथित, व्याकूल होत होतास

आणि हात उभारून तू याचना करीत होतास'

परंतु परिवर्तनासाठी प्रत्येक वेळेस संयमी भाषा वापरून चालत नाही. आपले दुःख, वेदना या उद्रेकाच्या, नकाराच्या स्वरूपात बाहेर येतातच. म्हणूनच आपल्या दलित बांधवांवर होणाऱ्या वर्षानुवर्षांच्या अन्यायाविरुद्ध कवींचा विद्रोही स्वर उमटताना दिसतो. दलितांनी भोगलेली दुःखे परमेश्वरही भोगू शकणार नाही. असे केशव मेश्राम सारख्या कवीला वाटते. त्यामुळेच परमेश्वराला शिव्या देण्याचे धाडस ते करतात.

“साल्या! तुकडाभर भाकरीसाठी
गाडीभर लाकडं फोडशील काय?
चिंधुक नेसल्या आईच्या पटकुराने
घामेजले हाडके षरीर पुसशील काय?

भावाबहिर्णीची हाडके झिजवशील

त्याच्या दारूच्या घोटासाठी भडवेगिरी करशील?" (उत्खनन : पृ. ७४)

आत्मसन्मानासाठी केलेला हा विद्रोह, उद्रेक डोळस आहे आणि वास्तवही आहे.

नामदेव ढसाळांसारखा कवी आपल्या बांधवांवर स्वातंत्र्यानंतरही होणारा अन्याय, अत्याचार, पाहून संतप्त होतो आणि त्यांचा संताप जळजळीत षब्दांद्वारे बाहेर पडतो. "स्वातंत्र्य हे कुठल्या गाढवीचं नाव आहे?" समाजविरोधी विचार षब्दांद्वारे बाहेर मांडण्याचे धाडस दलितांवर होणाऱ्या अन्यायामुळे असे होऊ शकले.

शिक्षण घेतल्यामुळे दया पवारांसारख्या कवीला दलित बांधवांचे दुःख सहन होत नाही. त्यांच्या मनाचा कोंडमारा होतो. डोक्यात अनेक प्रश्न थैमान घालतात. त्यामुळे

"कशाला झाली पुस्तकांची ओळख

बरा ओहळाचा गोठा

गावची गुरं वळली असती

असल्या इंगळ्या डसल्या नसत्या!" (कोंडवाडा : पृ. २०)

असा शिकल्याचं विशाद त्यांना वाटू लागतो. परंतु शिक्षणाने विचारांना शब्दातून वाट करून देण्याचे धाडसही येते. वाल्मिकीसारख्या कवीला समाजाने महाकवी ठरविले. ज्या क्रौंच पक्ष्याच्या हत्येने वाल्मिकीचे मन आक्रंदून जाते. परंतु दलितांची दुःखे दिसत नाहीत. अशा विषमतेमुळे कवी त्या महाकवीलाच उद्देशून म्हणतो-

"हे महाकवे,

तुला महाकवी तरी कसे म्हणावे

हा अन्याय, अत्याचार वेशीव टांगणारा

एक जरी श्लोक तू रचला असतास....

..... तर तुझे नाव काळजावर कोरून ठेवले असते." (कोंडवाडा : पृ. १५)

गावकुसाबाहेर जगणाऱ्या दलित समाजाची कुणी दखल घेतली नाही की कुणी त्यांच्या दुःखावर उपाय सुचविला नाही. त्यांना कायम पशुपातळीवरचे जीवन जगावे लागले. त्यामुळे वामन निंबाळकर दलितेतर समाजाला उद्देशून म्हणतात की,

"ह्या गावकुसाबाहेरचे वाळलेले, चिरडलेले जीवन

विषय झाला नाही तुमच्या कवितेचा

त्यांच्या रक्ताळलेल्या पावलांना, जळणाऱ्या अब्रूला

स्पर्शला नाही तुमचा कविताषब्द

षब्द पेरलेच नाहीत तुम्ही

या माणसांच्या माणुसकीसाठी

यांच्या रिकाम्या पोटासाठी," (गावकुसाबाहेरील कविता : पृ. २)

दलित कवींनी पारंपरिक दुःखाची झळ स्वतःच भोगलेली असल्याने त्यांचे शब्द, त्यातला उग्र आवेश, तळमळ काळजाला भिडते. घोटभर पाण्यासाठी दलितांना आपले रक्त आटवावे लागते. त्यामुळे आपली ही व्यथा सांगताना कवी प्रल्हाद चेंदवणकर म्हणतात-

"घोटभर पाण्यासाठी

हंडाभर रक्ताचं

दान मागणारा

हा देश

कसा म्हणू मी माझा

जरी तो देत असला

जगाला

शांतीचा (कोरडा)

उपदेश" (ऑडीट : पृ. ३२)

एकंदरीत, ज्या परंपरागत व्यवस्थेने माणसाला 'माणूस' म्हणून नाकारते. अशा चातुर्वर्ण्यव्यवस्थेविरुद्ध, जातिप्रथेविरुद्ध दलित कवितेतून संघर्ष आला आहेच. परंतु स्त्रीला 'माणूस' म्हणून विकासाच्या संधी नाकारणाऱ्या पुरुषप्रधान व्यवस्थेविरुद्ध प्रखर संघर्ष काही कवयत्रिंच्या काव्यातून प्रकट होताना दिसतो. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांच्या प्रेरणेने दलित स्त्रीमध्ये आत्मविश्वास जागवला. युगानुयुगाच्या लाचारीवर प्रहार करून, परिवर्तनाचे बळ घेऊन ती क्रांतीसन्मुख झालेली दिसते. त्यामुळेच वर्णव्यवस्थेबरोबरच पुरुषप्रधान व्यवस्थेविरुद्ध संघर्षही त्यांनी महत्त्वपूर्ण मानला आहे.

हिरा बनसोडे हिने स्त्रियांवरच्या अन्यायाला वाचा फोडण्यासाठी दलित स्त्री व तिच्यावर होणाऱ्या अत्याचाराचा घंटानाद मांडून पुरुषप्रधान संस्कृतीच्या व्यासपीठावर स्त्रीवर्गाची फिर्याद आणली. तिला न्याय देणे म्हणजे तिची न्यायाची भूकच आहे. त्यामुळे ती न्यायाची भूक मागते. तिची फिर्याद अशी आहे की -

"लोक हो! तुमच्या न्यायालयात

मी फिर्याद आणली आहे

तुम्ही तरी मला न्याय द्याल का?

स्वतःच्या घरात निर्वासित असलेली मी
उपेक्षेची जन्मठेप भोगतेय जन्मोजन्मी.“(फिरीयाद)

म्हणून मला तुम्ही न्याय द्यायला हवा. पुरुषप्रधान संस्कृतीच्या अनेक नात्याने अन्याय होतो. तिला न्याय पाहिजे म्हणून तिला फिरीयाद मांडावी लागते.

प्रज्ञा लोखंडे यांच्या ‘अंतःस्थ’, ‘उत्कट जीवघेण्या धगीवर’ ह्या कविता संग्रहांनी नावलौकिक मिळवून दिला. दलित स्त्रीचा उंचवलेला स्वर त्यांच्या कवितेतून प्रकट होतो. बदलत्या वास्तवाचे चित्रण त्यांची कविता करते. स्त्रीस्वातंत्र्याला बांध घालणाऱ्या शक्तींविरुद्ध ती आवाज उठवते.

”एकविसाव्या षतकाच्या सांस्कृतिक विखलात
आता वाढत चाललाय दिशाहीन कोलाहल
चहूबाजूंनी चिणला जातोय तुझा बुलंद आवेग
तरीही तू निमूटपणे चालतेस
त्यांनी आखून दिलेल्या रस्त्यावरून
तरीही तू बोलत नाहीस
दबलेल्या हुंकाराबद्दल“

आशालता कांबळे यांच्या ‘अवसेचा काळोख’ या कवितेतील नायिका म्हणते,
‘तुझं माझ्या आयुष्यात येणं,
म्हणजे अवसेचा काळोखाला
शुभ्र चांदण्यानि उजळवणं’

याबरोबरच ज्योती लांजेवर, मल्लिका अमर शेख, मीना गजभिये, सुरेखा भगत, उषा अंभोरे अशा अनेक कवयित्रींनी जातिव्यवस्थेबरोबरच त्यांच्यावर होणाऱ्या अन्यायाचे चित्रण केले आहे. त्यांच्या कवितांमधून ‘स्त्रीमुक्ती’ साठी अर्थात मानवमुक्तीसाठी ‘समता’ संघर्ष आलेला आहे.

आजच्या स्त्रीचं पुरुषी कर्तृत्व आणि तिच्या नकळत लादलं गेलेलं वर्चस्वाचं दास्यत्व, याचा जाब तिने कुणाला विचारावा? कोण तिची सुटका करणार यातून? खरे तर तिने स्वतःच यातून मार्ग काढायला हवा. समाजव्यवस्था बदलण्याच्या प्रयत्नात कधी विद्रोही तर कधी समजस बनायला हवे. बहिणाबाई चौधरींच्या कवितेतील ‘सुगरणीचा खोपा’ स्त्रीलाही हवाच की. पण त्यासाठी तिला किती किंमत मोजायला लावावी याचा विचार फक्त पुरुषानेच करून चालणार नाही, तर पुरुषप्रधान मानसिकता असलेल्या स्त्रीनेही करायला पाहिजे.

अशा सहजीवनाचे कौतुक करत असतानाच तिच्या विकासाच्या दिशांना कुंपणे घातली जातात आणि परत एकदा आयुष्य अंधारमय झाल्यासारखे वाटते. वरीलप्रमाणे प्रातिनिधिक स्वरूपात काही कवींच्या कवितांमधून दलित कवितेचे स्वरूप पाहिले.

दलित कवितेच्या आशयाचे हे स्वरूप पाहिल्यानंतर असे दिसते की, दलित कवितेमागील प्रेरणा वेगळ्या आहेत. तसेच परंपरेने चालत आलेल्या मराठी कवितेपेक्षा आशयवृष्ट्या ती वेगळी आहे. तिला तिचा स्वतःचा असा चेहरा मोहरा आहे. तिने मराठी कवितेचे अनुभवविश्व अधिकाधिक व्यापक केले. उच्चवर्गियांच्या भावभावनांचा आविष्कार करणाऱ्या कविताप्रवाहास समाजाच्या तळापर्यंत नेऊन पोहचवले. शेकडो वर्ष मूक राहिलेल्या अंतःकरणाचे कड दलित कवितेद्वारे प्रकट होऊ लागल्याने जाणिवांचा एक समर्थ प्रवाह मराठी कवितेत अवतरला. या अस्सल षक्तिपाली, जिवंत जाणिवांच्या प्रवाहाने मराठी कविता अधिकच तेजस्वी बनली. दलित कवितेला नामदेव ढसाळ, केशव मेश्राम, दया पवार, नारायण सुर्वे, शरणकुमार लिंबाळे, त्र्यंबक सपकाळे, प्रल्हाद चेंदवणकर, वामन निंबाळकर, ज. वि. पवार, यशवंत मनोहर, चोखा कांबळे, नीलकांत चव्हाण, अरूण कांबळे, भुजंग मेश्राम, लेकनाथ यशवंत, अरूण काळे, प्रज्ञा लोखंडे, ज्योती लांजेवार, आशालता कांबळे, हिरा बनसोडे, माधव कोंडविलकर, सिध्दार्थ तांबे, धनंजय वाघमारे असे कितीतरी कवी दलित कवितेला समृद्ध करित आहेत. यांच्या कवितेतून जसे माणुसकीचे हक्क नाकारलेल्या समाजाचे दर्शन घडते तसे मराठी साहित्यातील साचलेपणाची कळा नष्ट करू पाहणाऱ्या, सर्वर्ण हिंदूंच्या संवेदनशीलतेवर दलित कविता बौद्धिक आणि भावनिक घणाघात घालित आहे. विद्रोहाची आग फुलविणारी चीड, संताप व्यक्त करणारी कविता छंदबध्द, नादमधुर, अलंकारप्रिय असणारच नाही. तिने रूढार्थाने कवितेच्या व्याकरणाची मोडतोड करून टाकली आहे आणि असे घडणेही अटळ आहे.

दलित कवितेच्या आशयाचे स्वरूप पाहिल्यानंतर दलित कवितेच्या भवितव्याविषयी विचार करणे आवश्यक वाटते. एकूणच दलित कवितेचा सुरुवातीपासूनचा तर आजपर्यंतचा विकास पाहताना असे दिसते की, दलित कवितेची घोडदौड आज काही प्रमाणात मंदावली आहे. याचे कदाचित दलित कवितांवर घेतले गेलेले आक्षेप असू शकल. उदा.

- ❖ दलित कविता (एकूणच दलित साहित्य) हे प्रचारी आहे
- ❖ एकसुरी आहे
- ❖ आक्रस्ताळेपणा आहे.
- ❖ समृद्धनिष्ठ असल्याने व्यक्ती येत नाही
- ❖ नकारात्मक भूमिका आहे.

पण या वरील आक्षेपांना समर्पक उत्तरे अनेक दलित साहित्यिकांनी दिलेली आहेत आणि ती वास्तवही आहेत. वरील आक्षेप हे एक कारण असले तरी, आज दलित कवितेच्या भवितव्याचा विचार करताना तिने काळानुसार बदलणे

आवश्यक आहे. नामदेव ढसाळांच्या काळी असलेला विद्रोह आणि आजचा विद्रोह यात फरक पडल्याचे दिसते. त्यामुळे आशयात बदल होणे आवश्यक आहे. नाहीतर एकसूरी राहण्याचा धोका संभवू शकतो. दलित कविता मंदावण्याचे आणखी एक कारण पुनरावृत्ती. पुनरावृत्ती दोषामुळे म्हणावी तशी दाद मिळत नाही. परिणामी नवोदित कवींची परखड समीक्षा झाली की ते लिहायचेच थांबतात. वास्तविक पाहता एकाच विषयावर अनेकांनी लिहिणे हा काही दोष मानता येणार नाही. संतसाहित्याचा केंद्रबिंदू 'परमेश्वर' होता. तरीही संत कवींनी बहुआयामी काव्याची निर्मिती केलेली दिसते. ही गोष्ट दलित कवींनी लक्षात घ्यायला हवी.

दलित कवितेच्या भवितव्याच्या संदर्भात विचार करताना आणखी एका गोष्टीचा उल्लेख करणे उचित वाटते. ते म्हणजे, दलित कवितेतून जाणवणारा 'समता' संघर्ष केवळ जातिव्यवस्थेतून निर्माण झालेल्या अन्यायाबद्दल येतो. परंतु पुरुषप्रधान व्यवस्थेतून जाणवणारा 'समता' संघर्ष प्रत्ययाला येत नाही. स्त्रीच्या अंतर्बाह्य ताणंचे दर्शन घडविण्यात कमी पडते. तसेच याव्यतिरिक्त आणखीही काही कारणे दिसतात, ती म्हणजे- अभ्यासू वृत्तीचा अभाव, नव्या प्रतिमा-प्रतीके शोधण्याची कुवत हरवून बसल्यासारखी काहींची कविता जाणवते, माहितीचा अभाव नवोदित कवींमध्ये जाणवतो. परंपरावादचांचे अनुकरण करण्यात धन्यता मानण्यातच रमल्याने समकालीन प्रश्नांपासून दलित कविता दूरावते. तसेच सभोवताली घडणाऱ्या सांस्कृतिक, सामाजिक, धार्मिक स्थित्यंतराची माहिती नसते. परंतु या स्थित्यंतरातून काही नवोदित कवी मार्ग काढताना दिसतात. प्रतिनिधिक उदाहरण म्हणून सिध्दार्थ तांबे यांच्या 'आयडियल स्टेटच्या हद्दीबाहेरून' या संग्रहाचा उल्लेख करता येईल. 'आयडियल स्टेट' ही मूळ प्लेटोची संकल्पना आहे. कवींनी विवेक, शौर्य, संयम आणि न्याय या सद्गुणांचा परिपोषण करणारे लेखन केले पाहिजे, असा त्यांचा आग्रह होता. जे असे लेखन करणार नाहीत त्यांना आदर्श राज्यात स्थान असणार नाही. याउलट स्थिती आपल्याकडे आहे. हे सद्गुण ज्यांच्याकडे होते त्यांना 'मनू'प्रणीत व्यवस्थेने बहिष्कृत केले, शूद्र ठरवले. या वर्गाचा प्रतिनिधी असल्याची जाणीव सिध्दार्थ तांबे यांचा 'आयडियल स्टेटच्या हद्दीबाहेरून' या संग्रहातून होते. मनूप्रणीत आदर्श राज्यात नौतिकतेला वाव नाही म्हणूनच धर्मव्यवस्थेने लादलेल्या संकल्पना आणि विचारव्यूहावर प्रहार, त्यातील मिथकांना उद्ध्वस्त करण्याचे काम या संग्रहातील अनेक कवितांनी केलेले दिसते.

एकंदरीत दलित कविता ही विसाव्या शतकातील एक ऐतिहासिक सांस्कृतिक आणि वाङ्मयीन वस्तुस्थिती आहे. प्रस्थापित साहित्य प्रवाहाला जोरदार धक्का देणाऱ्या या कवितेने पारंपरिक मराठी कवितेचे संकेत झुगारून दिले आणि आपल्या वेदना व कोंडमान्याचे वास्तवदर्शी चित्रण केले. अर्थात यात काही मर्यादा असल्यातरी मराठी साहित्याचे, भाषेचे आकाश समृद्ध करणारा काव्यप्रवाह म्हणून त्याचे भवितव्य अबाधित राहणारच. त्यामुळेच दलित साहित्याच्या भविष्याच्या संदर्भात आपले मत व्यक्त करताना अर्जुन डांगळे म्हणतात की, "दलित साहित्य हे काही कल्पनारम्य आणि मनोरंजनप्रधान साहित्य नाही. सामाजिक वास्तवाशी त्याचे अतूट असे नाते आहे. जोर्यत ह्या दाहक सामाजिक वास्तवाच्या रूपात काही बदल होत नाही, तोपर्यंत दलित साहित्याची निर्मिती ही अटळ व अपरिहार्य आहे. दलित साहित्य म्हणून जे लिहिले जाईल ते सर्व श्रेष्ठ साहित्य असे मी मानत नाही आणि कुणी तसे मानूही नये. परंतु एक मात्र निश्चित की मराठीला आंतरराष्ट्रीय मान्यता मिळवून देण्याची मोठी जबाबदारी ही निखालस दलित साहित्यावर आणि दलित साहित्यिकांवर येऊन पडलेली आहे."

संदर्भग्रंथ सूची

१. दलित विद्रोह, अर्जुन डांगळे, ग्रंथघर प्रकाशन प्रथम आवृत्ती- २७ सप्टेंबर १९९१
२. दलित साहित्य समीक्षा, डॉ. ज्योती लांजेवार, सुगावा प्रकाशन प्रथम आवृत्ती- १४ एप्रिल १९९२
३. तिच्या जगण्याच्या वेणा, संपा. डॉ. भारती निरगुडकर, डॉ. मंगला सिन्नरकर, डॉ. वसंत शेकडे, डॉ. धनाजी गुरव, स्नेहवर्धन, प्रकाशन प्रथम आवृत्ती- २६ जानेवारी २००८

जया जितेंद्र कदम

मराठी विभाग प्रमुख, मु. सा. काकडे महाविद्यालय, सोमेश्वरनगर, बारामती, पुणे.

Publish Research Article

International Level Multidisciplinary Research Journal For All Subjects

Dear Sir/Mam,

We invite unpublished Research Paper, Summary of Research Project, Theses, Books and Books Review for publication, you will be pleased to know that our journals are

Associated and Indexed, India

- ★ Directory Of Research Journal Indexing
- ★ International Scientific Journal Consortium Scientific
- ★ OPEN J-GATE

Associated and Indexed, USA

- DOAJ
- EBSCO
- Crossref DOI
- Index Copernicus
- Publication Index
- Academic Journal Database
- Contemporary Research Index
- Academic Paper Database
- Digital Journals Database
- Current Index to Scholarly Journals
- Elite Scientific Journal Archive
- Directory Of Academic Resources
- Scholar Journal Index
- Recent Science Index
- Scientific Resources Database

Review Of Research Journal
258/34 Raviwar Peth Solapur-413005, Maharashtra
Contact-9595359435
E-Mail-ayisrj@yahoo.in/ayisrj2011@gmail.com
Website : www.ror.isrj.org